

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՅՔԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ (XVI-XVIII դդ.)

XIV դարի ընթացքում կատարելով մի շարք նվաճումներ Փոքր Ասիայի ծովափնյա շրջաններում և Բալկաններում՝ նորաստեղծ Օսմանյան կայսրությունն ակտիվացրեց իր գավառական քաղաքականությունը նաև Արևելքում և 1473թ. Երզնկայի և ապա Դերջանի ճակատամարտերում հաղթելով ակ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի զորքերին՝ ներխուժեց Հայաստանի արևմտյան գավառներ: XVI դարի սկզբից Հայաստանի և Անդրկովկասի համար կատաղի մրցակցություն սկսվեց Օսմանյան կայսրության և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև:¹ Թուլացած և մասնատված Վրաստանի թագավորները պարսկաթուրքական վտանգի դեմ ընդհանուր ճակատ կազմելու փոխարեն պայքար ծավալեցին Մամգիսեի աթաբեկության հյուսիսարևելյան գավառներին տիրելու համար: 1535թ. Մամգիսեի աթաբեկի զորքերը Ջավախքի Մուրջախեթ գյուղի մոտ պարտություն կրեցին Իմերեթիայի Բագրատ Գ և Քարթլիի Լուարսաբ Ա թագավորների միացյալ ուժերի կողմից, որոնց օժանդակում էր նաև Գուրիայի տիրակալը: Աթաբեկության կենտրոն Ախալցխան և նրա շրջակա տարածքները ժամանակավորապես անցան Իմերեթիային:² 1545թ. տարածաշրջանում հայտնվում են թուրքերը: Հպատակեցնելով երկրամասը՝ նրանք իշխանությունը հանձնում են Քայխուրոյին, որը հավանաբար սերում էր տեղի իշխանական տներին: 1547թ. Քայխուրոն ապստամբում է թուրքերի դեմ և նրանց թշնամի Սեֆյան Պարսկաստանի օգնությամբ վերականգնում Մամգիսեի անկախությունը: 1548թ. Քարթլիի Լուարսաբ Ա թագավորն արշավում է Մամգիսեի վրա և Քարթլիին է միացնում Ջավախքը, Կոլան (Կողը) և Արդահանը: Քայխուրոյին օգնության է հասնում պարսից շահ Թահմասալը, որն ստիպում է Քարթլիի թագավորին նահանջել:³ 1549թ. սկսվում է Օսմանյան բանակի արշավանքը Մամգիսե: Մի քանի շաբաթվա ընթացքում թուրքերը գրավում են շուրջ 20 բերդեր:⁴ Նախ նրանք տիրում են Թորթումի բերդին, որը գրավվում է մի քանի օր տևած պաշարման արդյունքում: Այնուհետև իրար հետևից թուրքերը հպատակեցնում են Ակչա կալան, Թեփկերդը, ինչպես նաև Բերդագրակի (Փերթբերի) բերդը:⁵ Չարագնելով իրենց հաջողությունները՝ 1552թ. թուրքերը կարողանում են տիրել նաև Արտանուջին և Արդահանին:

1555թ. Ամասիայում կնքված պարսկաթուրքական առաջին հաշտության պայմանագրի համաձայն՝ Մամգիսեի աթաբեկությունն անցնում է Օսմանյան կայսրությանը և միայն աթաբեկության մի մասը կազմող Ջավախքը՝ Սեֆյան Պարսկաստանին:

1578թ. թուրք-պարսկական պատերազմը վերսկսվեց: Թուրքերը Լալա Մուստաֆա փաշայի ղեկավարությամբ կրկին ներխուժում են Մամգիսե: Չլղըր լճի մոտ տեղի ունեցած արյունալի ճակատամարտում նրանք պարտության են մատնում պարսկական ուժերին և ապա ամբողջությամբ տիրում Մամգիսեի իշխանապետությանը. «Թուլին Ռ-Լ-Թ (1590) էր այլազգի որդիքն ի պատիւ կոչեցին զքրիստոնեայ... և մեծ սուգ եղև քաղաքին, քանզի զԹորդումու ձորերն տիրեցին...»:⁶ Օսմանցիների ձեռքն են ընկնում նաև Թիֆլիսն ու Գանձակը: Նոր գահ բարձրացած շահ Աբասն ստիպված էր 1590թ. կնքել թուրքերի հետ Պարսկաստանի համար խիստ աննպաստ մի պայմանագիր, որով նա թուրքերին էր զիջում ոչ միայն Վրաստանը և Հայաստանը, այլ նաև Ատրպատա-

¹ Հ. Ա ն ա ս յ ա ն, *Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում*, «Տեղեկագիր», ՀՄՄՈ. ԳԱ հրատ., 1951, N 5, էջ 51:
² Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն, *Ջավախքը XIX դ. և XX դ. I քառորդին*, Ե., 2003, էջ 62:
³ *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, (այսուհետև՝ *Վրաց աղբյուրները*) թարգմանեց Լ. Մելիքսեթ-բեկը, հ. Գ, Եր., 1955, էջ 62:
⁴ Հ. Տ ա շ յ ա ն, *Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, Հանդես ամսօրյա (այսուհետև՝ ՀԱ)*, 1971, 1-3, էջ 36:
⁵ *Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին*, (այսուհետև՝ *Թուրքական աղբյուրները*) կազմեց Ա. Մաֆրաստյան, հ. Ա, Եր., 1961, էջ 31:
⁶ *Գիվան Հայոց պատմության, կազմեց Գիտ քահանայ Աղանեանց*, գ. Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 102:

կանի մի մասը՝ Թավրիզ քաղաքով:⁷ Հետագա իրադարձությունների արդյունքում պարսիկներին հաջողվում է թուրքերից հեռ խլել ինչպես Ատրպատականը, այնպես էլ Վրաստանի և Հայաստանի արևելյան շրջանները, սակայն մեր ուսումնասիրության առարկան համարվող պատմական Հայաստանի Տայք նահանգն ու հարևան շրջանները մնում են Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: 1639թ. Կարսե-Շիրիհի պայմանագիրն ամրագրում է տարածքային հենց այսպիսի բաժանումը Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև, որը հետագա հարյուրամյակներին հիմնականում պահպանվում է:

Պատմական Տայքի տարածքը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում բաժանված էր Օսմանյան կայսրության արևելյան 3 էյալեթների միջև: Կարսի էյալեթին էր պատկանում Կուր գետի ակունքների շրջանում գտնվող պատմական Կող գավառը՝ իբրև Գյուլեի (Քուլե) շրջան: Տայքի գավառների մեծագույն մասը վերաբերում էր Ախալցխայի էյալեթին: Դրանք էին Բերդացիոր, Պարտիզացիոր, Արսյացիոր, Ճակք գավառները և Բողխա գավառի մեծ մասը: Այստեղ այժմ տարածվում էին հետևյալ շրջանները. Բերդացիոր գավառի տարածքում և Ճակք գավառի արևելյան հատվածում՝ Օլթի գետի Փանակ (Բանակ) և Փանազկերտ վտակների, ինչպես նաև Օլթի գետի միջին հոսանքի ավազաններում տարածվում էր Փանակի շրջանը: Մրան արևմուտքից սահմանակից էր Թավուսների (Տայոց քար) շրջանը (Ճակք գավառի կենտրոնական և արևմտյան հատված՝ Օլթի գետի ստորին հոսանքի շրջան), որից բաժանվում էր Թավուսներ և Փանազկերտ վտակների ջրբաժան լեռնաշղթայով: Թավուսքարի շրջանի արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև Ճորոխ: Բողխա գավառի հյուսիսային և կենտրոնական հատվածում, ինչպես նաև Պարտիզացիոր գավառի ամբողջ տարածքում (Օլթի գետի և Բարդուզ-չայի ավազան) տարածվում էր Օլթու գավառը: Արսյացիոր գավառի տարածքին (Ճորոխ գետի միջին հոսանքի շրջան) էին համապատասխանում Բերդագրակի և Պարխալի (Պարխար) գավառները, որոնք տարածվում էին մինչև Պոնտական լեռները՝ հյուսիս-արևմուտքից ու արևմուտքից և Ճորոխի աջ ափի բարձունքները՝ արևելքից: Բողխա գավառի հարավային հատվածում՝ Օլթի գետի վերնագավառում և Միվրի-չայի ավազանում, տարածվում էր Մամրվանի (Նարինան) լիվան, որը XVI-XVII դդ. վերաբերել է Էրզրումի, իսկ XVIII դ.՝ Ախալցխայի էյալեթին:

Տայքի Ոքաղե և Ազորդացիոր գավառների տարածքում՝ Թորթում գետի ավազանում, տարածվում էր Էրզրումի էյալեթի հյուսիսային մասը կազմող Թորթումի լիվան: Այն Էրզրումի նահանգի այն եզակի գավառներից էր, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում վարչական փոփոխությունների չի ենթարկվում:

Ի՞նչ ժողովրդագրական իրավիճակ էր Պատմական Տայք նահանգում թուրքական տիրապետության հաստատման շրջանում, այսինքն՝ XVI-XVII դարերում: Տարբեր աղբյուրների համադրությունից հստակ երևում է, որ չնայած նախորդ ժամանակաշրջանում երկրամասում տեղի ունեցած ոչ հայանպաստ էթնոժողովրդագրական գործընթացներին, պատմական Տայքի գավառներում մեծամասնություն էր կազմում տեղաբնիկ հայ տարրը (առաքելական և ուղղափառ), որի կողքին օրրստօրե հայտնվում էին եկվոր էթնիկական այլ խմբեր: XVI դարի վերջին Ախալցխայի էյալեթի և մասնավորապես Տայքի 1580-ական թվականների վերջից մինչև 1595թ. ընկած ժամանակահատվածի ժողովրդագրական վիճակի մասին մեզ կարևորագույն տեղեկություն է հաղորդում «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարը»: Թուրքական կառավարության հրամանով, թուրք պաշտոնյաների կազմած այս հարկացուցակի համաձայն, հարկման են ենթարկվել ավելի քան 1250 բնակավայրեր ու եկամտոտ ապահովող այլ վայրեր՝ լճերի ու գետերի ձկնային տնտեսություններ, այգիներ, արոտավայրեր, դաստակերտներ ու ջրաղացներ: Այս ամենից բացի՝ հարկացուցակում նշված են բոլոր բնակավայրերի անվանումները, դրամական և բնամթերային հարկի տեսակները և չափը, ծխերի քանակը, նրանց մահապետների անվանացանկերը, որոնք բացառիկ նյութ են տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը վեր հանելու համար: Հարկման ենթակա բնակավայրերի անվանացանկերից հստակ երևում է, որ պատմական Տայքի բնակավայրերի մեծ մասում բնակիչները քրիստոնյա էին և կրում էին հայկական ու վրացական կամ հայերի և վրացիների մեջ մեծ տարածում գտած անուններ: Հայկական կամ

⁷ Հ. Տ ա շ ա ն, Տայք, դրացիք և խորթոր, «ՀԱ», 1971, 1-3, էջ 36:

հայերի շրջանում լայնորեն գործածվող անուններ հանդիպում ենք պատմական Տայքի Փանակի լիվայի գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Ստորև ներկայացվում է Փանակի լիվան իր հարկման ենթակա 109 բնակավայրերով:⁸

Աղյուսակ 1

N:	Բնակավայրի անվանումը	Հարկի չափը (ակչե)	Ընտանիք/թիվը	Հայերի շրջանում մեծ տարածում ունեցող անձնանունները	Էջն ըստ հարկացուցակի
Փանակի մահիկ					
1	Փանակ (ռաբաթ)	30000	36	Եղիա Ջաքարի որդի, Փիր Նազարի, Աշոտ, Միրաթ Ջաքարի, Գրիգոր, Շահմելիք, Թաթուս, Գրիգոր Ամրոսի, Ստեփան, Ավանես, Թաթուս Մկրտչի, Հակոբ Փիրալի	332
2	Դաստակերտ (Փանակ)	500	6	Տերտեր Աբրահամի, Սուլթան Խաչիկի	335
3	Դաստակերտ (Փանակ)	600	8	Շերմազան, նրա եղբայր Պարոնվարդ, Բաղդասար, Մարտիրոս	335
4	Դաստակերտ (Փանակ)	400	6	Աթաբեկ, Օհան Գրիգորի, նրա որդի Օհան	336
5	Բարիք	-	42	Անդրանիկ, Մուրադ, Միրան, Վարդպարոնի որդի, Ջաքար, Խաչատուր, Համբարձում, նրա որդի Օզան, նրա եղբայր Հովսեփ, Խաչատուր Ստեփանի	336
6	Կոնձոր (Կոտոր)	-	39	Ամիրխան Գրիգորի, Ամիրվարդ, Ավանես Պարոնի, նրա եղբայր Նուրազիզ, Մարգիս Շահնազարի, Ափրիանոս, նրա եղբայր Սյրտիչ, Եղիազար, Խաչատուր, Ավանես Սուլթանի, Յարալ, նրա որդիներ Սյրտիչ և Մարգիս, Գուլազիզ Օհանեսի, Փիրնազար, Կակոս Արտաշեսի	337-338
7	Արմաշեն	10000	30	Վասիլ Աբրահամի, Տերտեր Գուլազիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Մխիթար, Մանաս	338
8	Չարձոր (Չարսոր)	-	-	Մոսիկ, Հազարպետ Մոսիկի, Փարազիզ Վարդիկի, Նուրազիզ Վարդիկի, Կարապետի որդիներ, Ջոհրաթ, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Ավանես, Միրան	339
9	(անընթեռնելի), Վերին ճալա ցանքատարածքով	12598	19	Գրիգոր, նրա եղբայր Ջանիբեկ, Եղիա	340
10	Մուշեղ	13700	18	Ջուջիկ, Մելիք, Եղիա, Դավիթ Շահնազարի	340
11	Դաստակերտ (Մուշեղ)	200	3	Սյրտչի որդիներ Մուրադխան և Թեմուր	341
12	Մովսրուլ	16000	25	Սյրտչի, Ջարասայ, Հովհաննես	341
13	Կոփ	9000	40	Մարտիրոս Վարդանի, նրա եղբայրներ Վարդևան և Դուրբեկ, Փիրազիզ, նրա որդի Սյրտիչ, Կիրակոս Մողմոնի, Ավա/ծա/տուր Փիրիջանի, նրա եղբայրը, Կարապետ, Մարգար, Ավագ, նրա եղբայր Պավել, Սյրտչի որդի	342
14	Քեիվանք	13000	-	-	343
15	(անընթեռնելի)	5000	7	-	343
16	Թաթթ	5000	8	Ջաքարի թոռ	343
17	Թխասբուրք	13000	28	Շահում, Խաչատուր Ազարբեկի, նրա եղբայր Օզան, Քրիստոս Ալանի, Մարգիս Մուրադախի, Գրիգոր Ջանազիզի, նրա եղբայր Կիրակոս, Շերվան Գարիբի, նրա եղբայր Տերհանես, Վարդպարոն, Տերտեր Գուլմազի	344
18	Դաստակերտ	330	4	Բալանդուր Ջաքարի, նրա եղբայր	344

⁸ Գյուրջիստանի վոլոսիտիս ձուձու ձագարի, Բ. 2, տարբերակի լեյկտի ցամոսցա, տարցման, ցամոսցա և ցամոսցարիցի ձագարու սերցի չոյիսմ, տծոլոսի, 1941, ցց. 332-392.

	(Թխասարքը)			Փիրայ	
19	Չատգերակ (Ձեղկարեկ)	14500	50	Մարգիս Օհանի, Գրիգոր Օհանեսի, նրա եղբայր Նորսես, Մարիբեգ Տեքակորի, Մելիք Ջոհրաբի, Փիրիջան Նազարի, Կարապետ, Մարգիս Ղազարի, Մարտիրոս, Եղիազար Վարձեյի, Գալուստ Խաչատուրի, նրա եղբայր Դուրբեգ, Կարապետի որդի, Դանիել, Ազատ, նրա եղբայր Ասլան, Սկրտիչ, Առաքելի որդի, Կիրակոսի թոռ, Խաչատուրի որդի, նրա եղբայր Վարդան, Ալեքսան Վարդազիզի, նրա որդի Ստեփան, Ջոհրաբ Ներսեսի, Օհանես Ասվա/ծա/տուրի	345
20	Դաստակերտ (Չատգերակ)	330	3	-	346
21	Էզնաք	11000	40	Շահնագար, Բագրատ, Մանվել, Անդրեաս	346
22	Վերին, Մտորին և Միջին Արսենիկներ	13500	138	Կիրակոս, Մեհրիվան Կիրակոսի, Մողմոն Սահակի, Մարգիս Ազիզի, նրա եղբայր Խաչատուր, Օհանես, Ամիրվարդ, Սկրտիչ Սահակի, Կիրակոս Օզանի, նրա եղբայր Սուրբան, Հազարթել, Կիրակոսի եղբայր Միրիջան, Սկրտիչ, Մանվել քահանա, Եղիազար քահանա	347
23	Չկնային տնտես. (Արսենիկ)	200	-	-	349
24	Էզրիչուար (ցանքատարածք)	1000	-	-	349
25	Եզնոց (Էզնոխ)	11000	15	Մանուկ, Բայանուր	349
24 ²	անընթեռների	9000	3	Արտաշես Փիրազիզի, նրա եղբայր Ալիսան, Ջատիկ, Բարազ	350
25 ²	Դաստակերտ (անընթեռների) անվամբ գյուղի մոտ	350	8	-	350
26	(անընթեռների)	9300	անընակ	-	351
27	Նազիրվան (Լազարվան)	-	14	Ամիրազիզ, նրա որդիներ Խաչատուր և Մարտիրոս, Նորսեսի թոռ, Միսանես, Սկրտիչ	351
28	Դաստակերտ (Նազիրվան)	250	3	-	351
29	Ագրակ (Ալրիակ)	8000	6	Ջատիկ Սուրբանի	352
30	Բարնակ	10000	24	Մարգիս Ջաքարի, Վարդազիզ, Վարդան Վարդազիզի	352-353
31	Մերենես	8500	26	Մանուկ, Վարդազիզ Ստեփանի, Մարգիս	353
32	Էզածոր (Այգեծոր, Էկեսոր)	8000	15	Գարսևան, Անդրեաս Ռոստոմի	354
33	Չաղքոս	11000	6	Գիբոր, նրա եղբայր Հովսեփ	354
34	Կարխուլ	4500	17	Հովհան, Նազար Դավիթի, նրա եղբայր Գիզու, Եղիազար Սկրտիչի, Պետրոս Խաչատուրի, Վարդազիզ Ստեփանի, Մուրադահ Ջաքարի	355
35	Կտիք	12000	54	Արիստո Գրիգորի, նրա եղբայրներ Ավանես, Յասոն և Իսքենդեր, Մինաս, Ամիրվարդ, Մատիկ Հովհաննեսի, նրա եղբայր Կիրակոս, Խաչատուր, Ներսես, Կիրակոս Հովհանի	355-356
36	Քարագլուխ	7000	24	Ալեքսան Օզանի, Լիպարիտ, Արտաշես Չուրապի	357
37	Կինեսպոս	-	12	Գրիգոր Մարտիրոսի, Խաչիկ Գրիգորի, Գրիգորի որդի, Կարապետի որդի	357-358
38	Վաղավեր	7500	23	Մարգիս, Մարկոս	358
39	(անընթեռների)	5500	անընակ	-	358
40	Աղիտ-Գոմ (Աղիրդոմի)	10000	7	Նովրուս Գրիգորի	359

41	Կոնք (Դեզիրման Դեղես)	11200	անբնակ	-	359
42	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	359
43	Բերդիկ Բարդիկ)	-	անբնակ	-	359
44	Իսրայել	6000	4	Ավանես Հանեսի, նրա եղբայրներ Գրիգոր և Հանես	359
45	Գարդղիս	11000	7	Կիրակոս Սկրտչի, Նովրուս Մարտիրոսի, Խոսրեյ Հովհաննեսի, Ավա/ծա/տուր Ասլանի, Կարապետ Մուրադի	360
46	(անընթեռնելի)	3000	անբնակ	-	360
47	Չկնային տնտես. (Բերդիկ)	5000	-	-	360
48	Թարիք (Բարիք)	5000	11	Ավա/ծա/տուրի որդի, Սիմոն Բայանդուրի, նրա եղբայրներ Սկրտչի և Մարտիրոս, Գալուստ Հովհաննեսի, Շահողույի Սկրտչի, Սկրտչի որդի	361
49	Ցանքատարածք (Փանակ)	7000	-	-	361
50	Խոշ (ցանքատարածք)	-	-	-	361
51	(անընթեռնելի) Կոնճողի մոտ	1000	-	-	361
52	Օկեթ (Աղիտգոմի մոտ)	500	անբնակ	-	361
53	Տաշ (ցանքատարածք, Աղիտգոմի մոտ)	500	-	-	361
54	Ցանքատարածք	4900	-	-	362
55	Իսրայել (Դիլիմցիքյոյ)	2000	անբնակ	-	362
Ընդամենը Փանակի նահիեում		325358	829		
Քիամիսիի նահիե					
1	Քիամիսիս	28000	55	Չաբար, Մուրադ, Նազար, Մատիկ, Հազարբեղ	362
2	Դաստակերտ (Չիլիքիլի) ⁹	376	3	Դավիթ Սոսի, Հազար, նրա եղբայր Քայմարոզ	363
3	Տաճարիկ (Տաջերեթ)	22000	29	Կիրակոս Մարադանի, նրա եղբայր Խաչատուր, Արտաշես Ջեմշիրի, Ավանեսի որդի	363
4	Սկրտչի դաստակերտ	380	5	Խոսրով, նրա եղբայր Վահան	364
5	Բանջորտ (Փանջորեթ)	12900	26	Արտաշես, Գալուստ, Վասիլ Հակոբի, նրա եղբայր Սուլթան	365
6	Սողոմոն	14000	13	Կիրակոս Հովհաննեսի, նրա որդի Մարտիրոս	365
7	Փերթևան	-	29	Գալուստ, նրա եղբայր Վարդան, Գալուստ Մուրադյանի, Սկրտչի որդի, Կարապետ Դովատրեկի	366
8	Դաստակերտ (Փերթևան)	200	3	-	367
9	Խաբան	-	45	Փիրնազար Մանասի, նրա եղբայր Կիրակոս, Գույրեկ Վահանի, Սիմաս, նրա որդի Ազարբեկ, Վարդագիզ, Կարապետի որդի, Վարդագիզի որդի	367
10	Վերին (անընթեռնելի)	5000	18	Ազատ, Գրիգորի թոռ, նրա որդի Սարգիս, Գուլաթ Մարտիրոսի	368
11	Գաղ (Գվաղի)	8500	8	-	368
12	Դաստակերտ (Գաղ)	270	3	Լևոն Ներսեսի	369
13	(անընթեռնելի)	4500	անբնակ	-	369
14	Աղունդիլ	8500	անբնակ	-	369

⁹ 16-րդ դարի վերջից մասնավոր կալվածք Թուրքիայում:

15	Ստորին (անընթեռների)	14998	անընթեռ	-	369
16	Ցանքատարածքներ (անընթեռների)	20000	-	-	369
Ընդամենը Քիմիայի գահիետում		139624	227		
Փանազներու գահիետ					
1	Փանազներու (ռարաք)	16000	40	Սկրտիչ, նրա եղբայրներ Միոնն և Հազար, Մուրադ Ստեփանի, նրա եղբայր Մարգար, Հովհաննես Մուրադի, նրա եղբայրներ Վասիլ և Մարգիս, Մուրադ, Մուրադ Կիրակոսի, Մարգար	370
2	Չկնային տնտես. (Փանազներու)	500	-	-	370
3	Ուրեկի	21000	48	Մուրադի որդի, նրա եղբայր Ստեփան, Ասվա/ծա/տուրի որդի, Հանես, նրա որդի Վարնաս, Ալեքսան Մարգիս	371
4	Վերին Փանազներու	15000	36	Սկրտիչ Նովրուզի, նրա եղբայրներ Հովհաննես և Մարիտչ, Մարկոսի թոռ, Գարրիել, Մանվել	372
5	Վերին և Ներքին Օղբաբարեր	22000	88	Ազատ, Վարդ, Առաքել, նրա եղբայր Փիրան, Կարապետի որդի, նրա որդիներ Սահակ և Վարդազիզ, Բուդախ Աբրահամի, նրա եղբայր Մելիքսեթ, Ավանես, նրա եղբայր Վարդազիզ, Կիրակոսի որդի, նրա եղբայր Մարգիս, Կարապետ Գրիգորի, Մելիքսեթ Կարապետի, Դավիթբենկ Ջաբարի, Աբրահամ Ջաբարի, Խոսիկ Կարապետի, Սկրտիչ Շահազիզի, Մանվել Եղիազարի, Վարդազիզ Նովրուզի, Ավագ, Հակոբ Դազարի, Բուդախ Մելիքի, նրա եղբայր Սահակ, Պարունկարդ Մարտիանի	373
6	Դաստակներու (Վերին Փանազներու)	200	4	-	372
7	Գեամալ	14500	26	Գրիգոր Միրիջանի, նրա եղբայր Վարդան, Ավանես Մարտիրոսի, Արտաշես Մելիքի, Մելիք Մուրադի, Դազար Մինասի, Մարիթեկի որդի, Մուխտար Մարիթեկի, Խաչատուր Գրիգորի, Կարապետ Կիրակոսի, Կիրակոս Ավադանեսի, Հովսեփ	374
8	Փիրղանոս	10000	20	Սկրտիչ, Պողոս, Կարապետ Ջոհրաբի, Գրիգոր Վարդազիզի	375
9	Մեհանք	15433	22	Պետրոս, Վարդան, Ջաբար, Շահապարոն	375
10	Փոքր (անընթեռների)	18500	4	-	376
11	Քարաշուտ	11000	8	-	376
12	Կասպ	10000	23	Վարդազիզ, նրա որդիներ Ամիրազիզ և Հազարթեխ, Դազար, Մելիք, Կիրակոս, Մարտիրոս, Մարգիս Մուրադի, Վարդան, Մելիք Հազարթեղի	377
13	Միջին Ջուլակներու	3000	անընթեռ	-	377
14	Կիսադաստակներու (Միջին Ջուլակներու)	275	6	Միրան Օհանի	378
15	Կիսադաստակներու (Միջին Ջուլակներու)	193	3	-	378
16	Ներքին Ջուլակներու	8000	36	Սկրտիչ Դարազոզի, Գուրգեն Մուրադի, Ավագ, Կիրակոս Ավագի, նրա եղբայր Ստեփան, Ավանես, Հանես Հովհաննեսի, Ասվա/ծա/տուր Ազարթեզի, Մարգիս, Կիրակոս, նրա եղբայր Դարազիզի, Ասվա/ծա/տուր Դարազիզի, Գալուստ, Մարգիս Խոսիկի, նրա եղբայրներ Ամիրաբազի	378

				և Ամիրվարդ	
17	Ցանրատարածք (Ներքին Ջուլակերտ)	600	-	-	379
18	Բերդուս	500	8	Ամիրնագար, Կիրակոս Օհանեսի, Վարդան, Ղազանփեր Գրիգորի, Ստեփան Ավա/ծա/տուրի	379
19	Դաստակերտ (Բերդուս)	200	4	Խոսիկ Վարդպարունի, Առաքել, Վարդպարուն	380
20	Քամրիսի (Քեամիս)	25000	58	Յուսեգ Շահամիրի, նրա որդիներ Ամիրազիզ և Խաչատուր, Նուրազիզ Խաչատուրի, Մահակ, Դանիել, Հովսեփ, Ավա/ծա/տուր, Պարոնպետ, Ամիրբեգ, Մինասի որդի Մաթարս, Շահնուրադ Կարապետի, նրա եղբայրներ Մուրադխան, Մելիքսեթ և Ղայթմաս, Աթաբեկ, նրա եղբայր Չանդար, Գրիգոր Մարկոսի, նրա եղբայրներ Ալամաս և Գևորգ, Գափրիել, Եղիազար, նրա եղբայր Մահակ, Կարապետ Մասուրի, Մուրադ Փարվանի, Եղիա Ավագի, Դեսպան	380
21	Կարմրածոր (Քամրասոր)	14000	18	Գրիգոր Ամիրապանի, նրա եղբայրներ Հակոբ և Կիրակոս, Հովհաննես Իսքենդերի, նրա եղբայր Կիրակոս, Ջանիբեկ Աբրահամի, Մելիք	381
22	Կարմիր	8000	21	Փրկալի Առաքելի, նրա եղբայր Հակոբ, Մարիբեգ Հակոբի, Ազիզ Ամիրայի, նրա որդի Վահան, Պարոնսեր Սարմուզի, Գալուստ Նաթանի, Նուրազիզ Միհրանի, Դուրմիշխան, Ենոք Վարդանի, նրա որդի Մաթևոս, Եղիազար Բայանդուրի, Հովհաննես Ամիրազիզի	382
23	Վերին Ջուլակերտ	5000	8	-	383
24	Օլոր (Ոլոր)	20000	60	Մինաս, Մանասի որդի՝ քահանա, նրա որդի Հովհան, Մինաս Գոգորի, Մինաս Սուրբանի, նրա որդի Ալեքսան, Հակոբ Փարվանի, Կարապետ Հակոբի, Մար- տիրոս, նրա եղբայր Թաթուս, Ամիրնագար, Ամիրնագար, նրա եղբայրներ Շահնագար և Փիրնագար, Մինաս Եղիայի, Չաքար, Իսահակ Մարկոսի, նրա եղբայր Եղիա, Մարգիս Չոհրաբի, Խաչիկ Մուխթարի, նրա եղբայրներ Ստեփան և Դիլենջի, Մինաս, նրա եղբայր Թուվա, Հայրա- պետ, Կիրակոսի թոռ, Կիրակոս Թևորդի	383
25	Դաստակերտ (Օլոր)	340	1	-	384
26	Հայդուս	13000	28	Բայանդուր Չաքարի, նրա եղբայր Բա- դիկ, Վարդազիզ Ջավելի, Վարդան Վարդազիզի, Գուլազիզ Դազարի, նրա եղբայր Եղիազար, Մանուկ, նրա եղբայր Մարկոս, Մելիքսեթ նրա եղբայր Նուրազիզ, Հովսեփ, Հազարպետ, Եղիա Հազարպետի, Ենոք Ազարի	385
27	Նորբերդ	20000	53	Գրիգոր Մինասի, Եղիա Գրիգորի, Մարդիրոս Ահարոնի, Մելիքսեթ, նրա եղբայրներ Փաթուս և Ամիրբեկ, քահանայի որդի Հովսեփ, Սյրտիչ	386
28	Սևքար	8000	23	Չոհրաբ Վարազի, Ազարբեկ Միհրանի, նրա եղբայր Ենոք, Հովհան, Վարձել Մելիքի	387
29	Կարմավազ	12000	152	Հարություն, Գալուստ, Եղիա Մարկոսի, Աբգար, Փանոս Ամիրնագարի, Ավալ Փարոսի, Ալիխան Ալամագի,	389

				Ջարասպ, Հագարպետ, Մելիք, նրա եղբայր Աթաբեկ, Ջոհրաբ Գրիգորի, Ջարաբ, Մարկոս Դավթի, նրա եղբայր Մոսիկ, Հովսեփ, նրա եղբայր Վարդազիզ, Ջալիկ, Մանվել Մաթուրի, Օհան, Մինաս, Միհրան, Ջաքար, Ջոհրաբ, նրա եղբայր Մարկոս, Սկրտիչ, Ումիկ, Լևոն Ումիկի, Մինաս, Լևոն Ավալի, Խոսաբեղ Կիրակոսի, Սաբա Պարոնի, Ումիկ Խանդամասի, Մոս	
30	Աղվանիք	7000	անբնակ	-	391
31	Մամտուր	6000	անբնակ	-	391
32	Խոշվանք	2000	3	Աբտաշես, նրա եղբայր Մուլթան	391
33	(անընթեռնելի)	2000	անբնակ	-	392
34	(անընթեռնելի)	2000	12	Ղարիբ, Մաթևոս, Մինաս, Պողոս Մարտիրոսի, նրա եղբայր Ամիրալ, Մաթևոսի որդի, Մինասի որդի	392
35	Պետրոս	1000	անբնակ	-	392
36	Ցանքատարածք (Պետրոս)	500	-	-	392
37	Ցանքատարածք (Կապք)	100	-	-	392
38	Կարխիսի	2000	-	-	392
Ընդամենը Փանակերտի նահիեյում		314841	813		
Ընդամենը Փանակի լիվայում		779823	1869		

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև, որ վերը թվարկված բնակավայրերում հանդիպում ենք նաև վրացական անունների, որոնք ի տարբերություն հայերի շրջանում լայնորեն կիրառվող անձնանունների, բավականին քիչ են: Այսպես, Փանակ գյուղում հանդիպում ենք Գոգիչայի, Չարձորում (Չարգով)՝ Գիորգիի, Կոփում՝ Գիորգիի և Գրիգորի, Խաբանում՝ Չազայի, Փանասկերտում՝ Գոճիայի և Իլարիոնի, Ուրեկում՝ Գոգիչայի, Բադուչայի և Վասիլի, Գեամարում՝ Իվանեի, Կարնավասում՝ Գիորգիի, Գոգիչայի և այլն: Հաճախ կարելի է հանդիպել դեպքերի, երբ հայրն ունեցել է վրացու, որդին՝ հայի, կամ եղբայրներից մեկը հայի, մյուսը՝ վրացու անուն: Օրինակ՝ Թխասքուրք գյուղի բնակիչ Բեքայի որդու անունն Ազատ էր, Նորբերք գյուղի քահանայի որդիներից մեկի անունը Հովսեփ էր, մյուսինը՝ Մաբա, Քեամիս գյուղի բնակիչ Գրիգորի որդիներն էին Ասլամազը և Գիորգին:¹⁰ Նման փաստերը վկայում են խառը բնակչություն ունեցող գյուղերի գոյության, նրանցում երկու ազգությունների միջև ոչ միայն հանդուրժողական, այլև բարյացակամ վերաբերմունքի առկայության մասին: Այսպիսի իրավիճակը ձևավորվել էր նախորդ՝ Մամցիսի աթաբեկության շրջանում և կարող էր լինել նաև հայության շրջանում քաղկեդոնականության տարածման հետևանք:¹¹

Հարկ ենք համարում նշել, որ «Մեծ դավթարում» հազվադեպ ենք հանդիպում թուրքական անունների: Սա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ տարածաշրջանում օսմանյան տիրապետությունը դեռևս թույլ էր: Մրա վառ օրինակներից մեկն էլ Օլթու լիվան էր, որի մասին դավթարում կա միայն մի համառոտ ցանկ: Նրա շուրջ 90 բնակավայրերի անվանումների մեծ մասն անընթեռնելի է:¹² Այս հանգամանքը թույլ է տալիս մեզ ենթադրելու, որ Օլթու լիվան դեռևս լիարժեքորեն կազմավորված չէր և դեռ,

¹⁰ Տե՛ս ԳյուրջոնՅանի Յոլաօղոտի ճոճո ճոճո, ք. 2, 83, 344, 381, 387.

¹¹ Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 82-83:

¹² Տե՛ս ԳյուրջոնՅանի Յոլաօղոտի ճոճո ճոճո, ք. 3, 83, 595-603.

ավելին, դուրս էր մնացել օսմանյան ենթակայությունից ու միայն անվանապես էր Չլդրրի էյալեթի կազմում:

Չլդրրի էյալեթի կազմում պատմական Տայքի գավառներից հայ բնակչությունը բացարձակ մեծամասնություն էր կազմում Բերդագրակի լիվայում. «...բնակիչք նոցա առհասարակ էին յազգէս Հայոց»:¹³ Մակայն «Գյուրջիստանի վիլայեթի մեծ դավթարում» Բերդագրակի լիվան չի հիշատակվում: Ամենայն հավանականությամբ դրա հիմնական պատճառն այն է, որ Բերդագրակի լիվան, ինչպես նաև դավթարի մեջ չընդգրկված Չլդրրի էյալեթի մյուս գավառները (Լիվանե, Նըսֆի Լիվանե, Շևատ և այլն) կառավարվում էին իբրև յուրդուլ և օջաքլըք (ժառանգական սեփականություն):¹⁴ Հարկահանությամբ այդ գավառներում զբաղվում էին դրանց ժառանգական տերերը:

Հայաշատ էր նաև Թորթումի լիվան: XVII դարի առաջին կեսին Թորթումի գավառի ժողովրդագրական պատկերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակաշրջանի հեղինակ Հակոբ Կարնեցին, համաձայն որի՝ «Եւ էին բնակիչք երկրիս կէս հայ ազգաւ և կէսն կրօնիք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»:¹⁵ Հ.Տաշյանի կարծիքով, «ասոնք «վրացի» էին այնպէս՝ ինչպէս այսօր «Firengi» կամ «Փրանկ» Հայեր: Ինչպէս Բիւզանդեանց իշխանութեան ներքև ունեցած ենք նաև շատ բազմաթիւ «հոռոմ» Հայեր, որոնցմէ այսօր ալ կան յունածէս, բայց տակալին հայախօս Հայ-Հոռոմներ, նոյնպէս պատմութեան բերմամբ ունեցած ենք «կրօնիք վրացի» Հայեր»:¹⁶

Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Տայքի հայ բնակչության համար իսկական պատուհաս էին նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց հետևանքով բռնի տեղահանվում էր հայ ժողովուրդը: Այս գործընթացի արդյունքում տեղի էր ունենում Արևմտահայաստանի հայաթափում: 1604թ. իրադարձություններին անդրադառնալով Չաքարիա Վանեցին գրում է. «Ձի ել հրաման յարքայէն, զի երթիցեն և գերեսցեն գտունս հայոց: Եվ գնացեալ գերեցուցին զԿարս, զՇիրակունիս, զԲասեն, զԿաղզըւան, զԱղջաղալէն, զԱլաշկերտ, զԳաւգ(սու), զՏումանիս, զՉլդրր, զԱրտախան, զԿոշայ, զՇաքի, զՇրուան, զՇամախի, զԲանակ, զՓասկեր (Փանասկերտ), զՅոխտիք, զՄամրվան (ընդգծումը մերն է- Ա.Ա.), զԹարխուն, զՄեպեր, զԵրեսան, զՆախչըվան, զՉուղայ, զԱղբակ, զՄայանաստ և այլ բազում գեաղ և քաղաք, գոր ոչ կարենք ընդ գրով արկանել: Ձի Դատվերժոյ մինչև ի Թեղորոյսայլիս, որ Արզրոմ կոչեն անմարդարնակ արարի, և Երևանայ մինչև Թարվեզ ԿՌ (60 հազար) գերի արարին»:¹⁷ Բռնագաղթից գերծ չեն մնում նաև Տայքի մյուս շրջանները: Մասնավորապես 1629թ. նոր բռնագաղթ է տեղի ունենում, որի ժամանակ «եկեալ Խալիլ փաշան վազիր ի վերայ Ալազին, չկարաց առնուլ, ապա աշխարիս աւերեաց ի թալան, ի սուր սուտերի, ի գերութիւն վարեց՝ զԵրզնկան, Աղզրում, Բասեն, Թորթում՝ և այլ գաւառք, և գնաց ի Թալիսատ»:¹⁸

Հայատակ ժողովուրդների նկատմամբ լիակատար գերիշխանություն հաստատելու նպատակով սուլթանական կառավարությունն սկսեց նվաճված երկրամասերը բնակեցնել թուրքալեզու և իրանալեզու (գերագանցապես քրդեր) ցեղերով: Ընդառաջելով գաղթել ցանկացող քրդական ցեղերի ցանկությանը՝ 1635թ. սուլթան Մուրադը կազմակերպեց զանգվածային ներհոսք դեպի Էրզրումի նահանգի հյուսիսային գավառներ:

¹³ Ղ. Ի ն ճ ի ճ ե ա ն, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մաս 1, Ասիա, Հ. 1, Վնտ., 1806, էջ 132:

¹⁴ Նջանժոյ Յ., Նշխարագրութիւն-Ռեզյուլթատ շրտոյրտոմոս օնթորոօզան XVI-XVII Նաշխարագրութիւն, տժ., 1971, թ. 194:

¹⁵ Յ ա կ ո վ թ Կ ա ր ն ե ց ի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Յիշատակարան ԺԷ դարու, Վաղարշապատ, 1903, էջ 18:

¹⁶ Հ. Տ ա շ ե ա ն, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա, 1921, էջ 68-69: Այսպիսի «վրացի» հայերից մեկն էլ Իվանե Չաքարյանն էր, որը, ի տարբերություն մինչև կյանքի վերջը հայոց եկեղեցուն հավատարիմ մնացած իր եղբոր՝ Չաքարեի, վրաց Իոանե կաթողիկոսի կողմից մկրտվեց իբրև քաղկեդոնական:

¹⁷ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, (1601-1620), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1974, էջ 411-412:

* Մեջբերումներում մեր կողմից ընդգծված են միայն պատմական Տայքի բնակավայրերը (հեղ.)

¹⁸ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, հ. Բ, (1621-1640), կազմեցին Վ. Հակոբյանը և Ա. Հովհաննիսյանը, Եր., 1978, էջ 327:

Եթե սկզբնական շրջաններում քրդերը հյուսիս էին տեղափոխվում ամառվա ամիսներին՝ յայլաներում իրենց մեծաքանակ հոտերն արածեցնելու համար, ապա այժմ նրանք անցան մշտական բնակության հայկական բնակավայրերում, իսկ հայ բնակչությունը պարտավոր էր ամբողջ ձմեռ պահել ինչպես քրդերին, այնպես էլ նրանց անասուններին: Չեռնարկված այս քայլերի հետևանքով աստիճանաբար փոփոխվեց Արևմտահայաստանի էթնիկական դիմագիծը:¹⁹

1639թ. Կասրե-Շիրինի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո թուրքական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նվաճված ժողովուրդների մահմեդականացման գործընթացին: Հակոբ Կարնեցին գրում է. «Ի բազմամալն Հազարացոցն ի ժամանակս մեր ի թուականիս ՌՂԲ. (1643) ամին եղև հրաման մեծ կայսերէն Ստամբուլայ ի վերայ մոլլայի միոջ, որ էր յոյժ անուանի և առաջակայ էր քաղաքիս Արզրումայ և փաշաներաց՝ Ջաֆար անուն ժանտաբարոյ և քրիստոնէից թասիպ, յաշխարհագիր առնել գրոլոր շրջակայ երկիրս Արզրումայ: Եվ ելեալ արար դատար և կապեաց ծանր խարած, և ելին մեծ և փոքր ի թագաւորական դատարն. և երկիրս Վրացիքն ամենայն յերկուցեալք ի յահէ խարածին յօրէնս Մահմեդի. ապա ազգս Հայոց մնացին ի վերայ հաւատոցն ողորմութեամբն Բրիստոսի»:²⁰ Մեկ այլ զանգվածային մահմեդականացման մասին է վկայում XVIII դարի վերջի XIX դարի սկզբի պատմաբան-աշխարհագիր Ղուկաս Ինճիճյանը: Ըստ նրա՝ «...գնախկին հայկազուն բնակչաց Թորքումայ, թէ ձանձրացեալք ի բռնութենէ և ի գրկանաց, դարձան առ հասարակ ի կրօնս տաճկաց.» չնայած գյուղերը շարունակում էին մնալ «ըստ մասին բնակեալ ի հայոց և ըստ մասին ի տաճկաց»:²¹ Բերդագրակի բնակչությունը ևս «ըստ մեծի մասին դարձան ի տաճկութիւն և սակաւ մնացին ի քրիստոնէից»:²²

Իշխանությունների սպառնալիքի տակ մահմեդականացած հայության մի զգալի մասն առերես էր ընդունել իսլամը: Նրանք ցերեկով էին միայն մահմեդական, իսկ գիշերը դառնում էին քրիստոնյաներ՝ գաղտնի հաճախելով եկեղեցիներ, կատարելով քրիստոնեական զանազան ծիսակատարություններ: Այդօրինակ բնակչությունը հայտնի էր «կեսկեսներ» անունով՝ այսինքն՝ կես հայ-քրիստոնյա և կես թուրք-մահմեդական: Կեսկեսները սովոր թիվ էին կազմում պատմական Տայքի գավառներում: Թորքումի գավառի կեսկեսների զգալի մասը գրեթե ոչնչով չէր տարբերվում մնացած հայ բնակչությունից: Նրանցից շատերն անգամ անվարժ էին խոսում թուրքերեն, իսկ նրանց թուրքերենի մեջ հսկայական թիվ էին կազմում հայերեն բառերը: Նրանց մեջ հաճախ էին հանդիպում հայկական անուններ, որոնց ավելացված էր թուրքական «օղլի» վերջավորությունը՝ Կոստան-օղլի, Կիրակոս-օղլի, Գասպար-օղլի և այլն: Հայկականը և քրիստոնեականը հատկապես լավ էր պահպանված կեսկես կանանց շրջանում:²³

XVIII դարի առաջին կեսին վերսկսված թուրք-պարսկական պատերազմները կրկին պատուհաս դարձան հայ ժողովրդի համար: Կարսի, Բայազետի, Կաղվանի, Կարինի և այլ գավառների ավերումից հետո Նադիր խանը պարսկական զորքով ներխուժեց Հյուսիսային Հայաստան, որտեղից գերված 6000 հայ բնակիչների գաղթեցրեց Պարսկաստան: «Եւ անտի կրկին արձակեաց ասպատակս, որ գնացեալ հասին մերձ Թեոդուպոլսոյ, եւ գերեցին զՆարիմանու նահանգսն, զՋաւախէթու, զՉլտրու, եւ զՋալիդուլու, որք էին բովանդակ ի մեր ազգէ,- գրում է Աբրահամ Կրետացին, եւ քշեցին զայր եւ զկին, զծեր եւ զտղայ եւ տարան ի Խորասան՝ թուով ԶՌ (6000), որպէս եւ լսեմք»:²⁴ Շարունակելով ասպատակությունները Հյուսիսային Հայաստանում, Նադիրի հրամանով 1742թ. պարսկական զորքերը ավերեցին Կարսը, Ջավախքը և Կոլան (Գյուլե, պատմական Կող գավառ):²⁵

¹⁹ Ա. Մ ե լ ք ո ն յ ա ն, *Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները Էրզրումի նահանգում (XVI դ. – XX դ. սկիզբ)*, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 1999, N 2-3, էջ 124:

²⁰ Յ ա կ ո վ ք Կ ա ռ ն ե ց ի, *նշվ. աշխ.*, էջ 18:

²¹ Ղ. Ի ն ճ ի ճ յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 93-94:

²² Նոյն տեղում, էջ 132:

²³ Հ. Տ ա շ ե ա ն, *Հայ բնակչությունը Սև ծովէն մինչև Կարին*, էջ 80-82:

²⁴ Աբրահամ կաթողիկոսի *Կրետացոյ պատմագրութիւն անցիցն իւրոյ և Նատիր-Շահին պարսից*, Վաղարշապատ, 1870, էջ 22-23:

²⁵ Վրաց աղբյուրներ..., հ. Գ, էջ 74:

Թուրքական տիրապետության առաջին փուլում (մինչև XVIII դարը) պատմական Տայքում նոր ժողովրդագրական փոփոխություններ տեղի ունեցան: Դա հստակ երևում է, երբ բաղդատում ենք «Գլուխըխատանի վիլայեթի մեծ դավթարի» ու թուրքական մեկ այլ հարկացուցակի՝ «Չղրըի էյալեթի ջաբա դավթարի» նյութերը: «Չղրըի էյալեթի ջաբա դավթարը» արտագրվում է XVII դարի վերջի և XVIII դարի սկզբի իրավիճակը: Անմիջապես աչքի է զարնում այն իրողությունը, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կտրուկ նվազել է պատմական Տայքի, ինչպես նաև Չղրըի նահանգի բնակավայրերի թիվը:²⁶ Բերենք տվյալներ Փանակի և Օլթու լիվանների օրինակներով: Փանակի լիվան 1595թ. տվյալներով ուներ 109 բնակավայր, որից 55-ը Փանակի նահիեյում, 16-ը՝ Քիամխիսում, 38-ը՝ Փանակերտում: «Չղրըի էյալեթի ջաբա դավթարի» տվյալներով Փանակի լիվայի կազմում մնացել էր 46 բնակավայր, որից Փանակի նահիեյում՝ 23 բնակավայր, Քիամխիսում՝ 5 բնակավայր, Փանակերտում՝ 18 բնակավայր: Նմանատիպ էր նաև վիճակը Օլթու լիվայում: 1595թ. մոտ 90 բնակավայրի փոխարեն մնացել էին 45 բնակավայրեր: Այսինքն՝ երկու լիվանների մոտ 200 բնակավայրից «կենդանի» էր մնացել ընդամենը 91-ը: Եթե նախկինում հանդիպում ենք միևնույն անունը կրող մի քանի գյուղերի՝ Վերին, Ներքին, Մեծ, Միջին և Փոքր, ապա այժմ՝ նրանց մի մասն առհասարակ չի հիշատակվում, մյուսներն էլ նշվում են իբրև մեկական գյուղեր: Այս գործընթացը բնորոշ էր նաև պատմական Տայքի մյուս գավառներին, ինչպես նաև Չղրըի նահանգի մյուս շրջաններին:

XVIII դարի 40-ական թվականներից Վրաստանն ու Հյուսիսային Հայաստանը հայտնվեցին հյուսիսկովկասյան լեռնականների՝ լեզգիների հարձակումների թիրախում: Օսմանյան կառավարությունը չէր խոչընդոտում լեզգիական գործոնի առաջխաղացմանը, այլ փորձում էր նրանց ներուժն օգտագործել տարածաշրջանում օրըստօրե իր դիրքերն ամրապնդող Ռուսաստանի դեմ: Լեզգիները Կարսի և Ախալցխայի (Չղրըի) փաշաների կողմից վերցվում էին զինվորական ծառայության՝ խրախուսելով նրանց տեղաշարժերը դեպի Ախալցխայի էյալեթ և այնտեղից նրանց հարձակումները Վրացական թագավորության վրա: Լեզգիների ասպատակումները վրաց թագավորների կողմից չէին մնում անպատասխան: Նրանց և լեզգիների միջև բախումներն ուղեկցվում էին Ախալցխայի էյալեթի բնակավայրերի ավերումով և կողոպուտով:

1780թ. բախումները լեզգիների ու վրացական թագավորության միջև նոր թափ ստացան: Լեզգիական և թուրքական ավերածություններից խուսափելու համար Վրաստանի Հերակ Բ թագավորը փորձում էր ավելի մերձենալ Ռուսաստանին: Ի հակադրություն ռուս-վրացական մերձեցման՝ սուլթանի կողմից Ախալցխայի վալի Սուլեյման փաշային հստակ հրահանգ է տրվում լեզգիներին սիրաշահելու համար նրանց պարագլուխներին փառիչահական նվերներ և կայսերական շնորհագրեր հանձնել, ինչպես նաև Ջիհադի կոչ անել: Լեզգիների նոր խմբեր եկան Ախալցխայի նահանգ, սակայն իրենց «բնական հակումների բերումով սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել»,²⁷ որը նոր գլխացավանք դարձավ տարածաշրջանի ժողովուրդների համար:

Այսպիսով, XVI-XVIII դարերում օսմանյան լուծը խիստ կործանարար հետևանքներ ունեցավ օսմանահպատակ ազգային փոքրամասնությունների համար: Քրիստոնյա ազգաբնակչության մի ստվար հատվածի բռնի մահմեդականացումը, պարբերաբար կիրառվող բռնագաղթերը զուգակցվում էին մահմեդական էթնիկական զանգվածների (քրդեր, լեզգիներ և այլն) ներթափանցմամբ: Ցավոք, այս գործընթացները հետագայում չդադարեցին, այլ, շարունակվելով XIX դարի առաջին քառորդին, ի վերջո հանգեցրին Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես պատմական Տայքի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխման:

²⁶ *Քոլլոդորիս յեռաօյտոս չճձա ճաջտարո, 1694-1732, տურքլուլո լեյլեթի տարգմանոտ ցամոսնցեթատ մոամնձաճա Գ.Յիլուլաճեթ, ցամոլոլեյցա ճալորտո մ.Սեցանոթեթ, տժոլոսո, 1979, թթ. 100-204.*

²⁷ *Թուրքական աղբյուրները, հ. Ա, Ե., էջ 264:*

**ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ТЕРРИТОРИИ
ИСТОРИЧЕСКОГО ТАЙКА (XVI-XVIII вв.)***Резюме**А. Акопов*

В XVI в., после захвата Западной Армении, османское правительство разделило ее на обширные административные единицы-эялеты. Территория армянской исторической провинции Тайк вошла в состав Эрзрумского, Чилдырского (Ахалцихского) и Карского эялетов. Сопоставление армянских и турецких источников показывает, что в период захвата Западной Армении территория исторического Тайка была заселена в основном армянским (апостольские и православные) населением. С целью утверждения турецкого господства над краем турецкое правительство в XVI-XVIII веках прибегало к разным методам-насильственному мусульманизированию христианского населения, вытеснению армян из своей страны, а также переселению мусульманских народов (курды, лезгины и тд.) на армянские территории. К сожалению, подобные процессы были продолжены и в начале XIX столетия, что стало причиной больших перемен в демографии исторического Тайка и Западной Армении в целом.